

Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток

У статті зроблено спробу охарактеризувати збереження елементів архаїчної свідомості селянства Наддніпрянської України в умовах модернізації Російської імперії, відображених у чутовій інформації.

Ключові слова: модернізація, чулки, селяни, архаїзми, забобони, епідемія.

В статье сделана попытка охарактеризовать наличие элементов архаического сознания у крестьян Надднепрянской Украины в условиях модернизации Российской империи, отображенных в слуховой информации.

Ключевые слова: модернизация, слухи, крестьяне, архаизмы, суеверия, эпидемия.

An attempt to describe maintenance of elements of archaic consciousness of peasantry of Ukraine of Naddniprorianschyna in the conditions of modernisation of the Russian empire is done in the article, represented in rumours.

Key words: modernization, rumours, peasants, archaisms, superstitions, epidemics.

Російська імперія підійшла до ХХ ст. країною пізньої індустріалізації, сільськогосподарською, і в економічному зростанні, яке вона переживала до 1913 р., провідна роль належала саме аграрному виробництву. Але, незважаючи на модернізацію, становище імперії за показниками виробництва на душу населення було низьким [4, с. 20]. У перші роки століття, крім загальних аграрної та соціальних проблем, далась взнаки економічна криза 1900–1903 рр., внаслідок якої знизився ринок праці і близько 200 тис. безробітних поповнили число робочих рук на селі, почастишали неврожаї (1899 та 1901 рр.). Російсько-японська війна та пропагандистська діяльність опозиційних та революційних партій доповнювали картину напруги в країні, що супроводжувалось послабленням авторитету влади [17, с. 79].

На рубежі століть у дев'яти губерніях підросійської України проживало 22% населення імперії, яке було представлене в основному селянством. За переписом 1897 р. тут проживало 23,4 млн осіб, з яких сільського – 20,3 млн (93% усіх українців) [11, с. 40]. Згідно з усталеною традицією селян ототожнювали з усім загалом й синонімічно використовували щодо них поняттям "простонарод" [19, с. 13]. Основна маса селян залишалася безграмотною й зберегла багато елементів архаїчної свідомості – забобонів та упереджень. Простір соціально-економічних контактів переважної частини селянства здебільшого не сягав далі населеного пункту, де функціонував ярмарок. На заваді розвитку господарства, покращенню соціального та культурного рівня життя селянства була масова неписьменність, яка у селах становила від 91% до 96% [13, с. 106]. Відтак модернізаційні процеси вважалися відхиленням від повсякденного, справою рук нечистої сили й супроводжувались різними формами протидії: нерозумінням і традиціоналізмом, адже піддавали дестабілізації традиційні структури: порушувалась тисячолітня замкненість селянського життя [19, с. 62]. В цих умовах більше довіри селяни надавали інформації, принесеній "бродячими елементами", аніж офіційно уповноваженими.

В селянському середовищі завжди циркулювали чулки, що виводили селянську самосвідомість за межі сільської околиці й офіційних джерел інформації. Та й самі селяни і сільська інтелігенція часто відгукувались про багатьох із селянської маси як про "темних людей" – безграмотних і п'яних [23, с. 171]. Але селянська темнота зовсім не виключала стійкого інтересу до "поточних справ". Чулка несла в собі селянську мрію або інтерпретацію подій, вона повідомляла про реальний факт, але у фантастично збоченому вигляді [12, с. 221].

Російська імперія на межі ХІХ та ХХ ст. була однією з несприятливих країн світу щодо поширення інфекційних захворювань. Щорічно від них помирало близько 1 млн осіб. В 1912 р. зареєстровано 13 млн осіб, що мали заразливі хвороби [7, с. 45]. Лікувально-санітарною справою в країні опікувалося Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) за рахунок фінансів земств та коштів, що виділялись з державного казначейства. В ХІХ ст. імперія пережила п'ять холерних епідемій, в першому десятилітті ХХ ст. вони спалахували двічі [1, с. 72]. Не випадково саме епідемії посідали чільне місце у колективних страхах населення Наддніпрянщини, передусім чума, віспа, холера, пропасниця, які забирали людей у розквіті сил. Щодо стану ветеринарної справи, то 4 ветеринарні інститути, які були у наявності в імперії, не могли вирішити питання ретельного нагляду за ситуацією та підготовки фахівців відповідного рівня [1, с. 73]. Наприклад, лише в 1905 р. у Волинській губернії були зафіксовані такі хвороби свійської худоби, як сибірка, чума свиней, сап, сказ, ящур, п'ятниста гарячка. Усього в губернії на службі в МВС перебувало 23 лікарів і 30 фельдшерів [37, арк. 35]. На тлі нових наукових відкриттів у суспільстві росла надія на те, що за допомогою превентивних заходів і завдяки покращенню медичного обслуговування можна хворобу перемогти. На різних рівнях адміністрації розроблялись плани заходів проти холери. Серед заходів передбачені примусове розміщення хворих у спеціальних холерних бараках та їх

ізоляція від інших людей, квартири піддавались дезінфекції, особисті речі хворих піддавались спаленню. Перед захороненням померлих від холери передбачалось посипати вапном. Через небезпеку зараження заборонялось проводити традиційні ритуали прощання та захоронення померлих. Той, хто потрапляв до холерного шпиталю, не міг бачитися з рідними. Якщо ж людина помирала від заразної хвороби, рідні не мали можливості переконалися в його смерті.

Хвилювання про долю хворих призвели до того, що після того, як хвороба отримувала підтвердження епідемії, заходи з її попередження були зустрінуті населенням із недовірою. Воно не розуміло ідею превентивного втручання, адже вважало, що найімовірніше такі заходи і призводили до поширення хвороби [3, с. 304].

Для мешканців українського села недуга означала здебільшого порушення стабільності їхнього існування, адже одразу поставала проблема робочих рук [19, с. 211]. Основні страхи були пов'язані з небезпекою недоїдання, посухою, неврожаю, епідемією тощо. Більшість селян всі біди, нещастя, хвороби пов'язували з волею Божою, тому організація лікувальних пунктів та проведення санітарних заходів сприймалися негативно [8, с. 43]. Хворобу сприймали як покарання за гріхи [9, с. 143], а про епідемії говорили, що то "смерть тягається по селу", а від хвороби, як і від смерті, врятуватися не можна, тому усі заходи безпеки є зайвими [9, с. 145].

Найкращим лікуванням вважались побожність, молитва і моральна поведінка. Населення більше довіряло знахарям та зіплеварам, аніж медичним послугам [24, с. 169], часто потрапляло на гачок до різного роду шахрайських газетних повідомлень на кшталт: "... Якщо підсипати порцію купленого у нас порошку квочці, то в неї вилупиться стільки-то курчат". Що вже й казати про оповістки, в яких автори обіцяливилікувати за невелику платню всляку хворобу [20, с. 643]. Земський лікар Л.М.Василевський, який працював у Полтавській та Харківській губерніях, згадував, що в одній слободі в 1894 р. дифтерія забрала життя всіх дітей, та, попри це, до лікарів так ніхто і не звернувся [7, с. 20].

Часто селяни у медицині бачили не раціональні пояснення, а містичні, адже прилади, інструменти, термометри, різні постукування, вислуховування були для селянина таємничими і нагадували прийоми у народних цілителів [9, с. 143].

Під час поширення епідемії одразу поширювались чутки про її хід, вони і мали пояснити появу хвороби. За загальною думкою, лікарі самі вигадали хворобу, якої насправді зовсім не було, щоб "морити" народ своїми порошками. Говорили, що абсолютно здорових людей відправляли в бараки, звідки виходу живим не було. Крім того, лікарі буцімто посипали своїх пацієнтів хімічними порошками, хоронили заживо. Мотиви поведінки таких лікарів залишались незрозумілими. Хоча й припускали, що вони знаходились у змові з місцевою владою, інколи підозрювали їх у прагненні збагатитися [3, с. 305].

Аналіз ставлення влади до поширення чуток свідчив, що вона насамперед планувала покарати винних у поширенні недостовірної інформації. За попередніми даними, жодного "чуткомейкера" знайдено не було.

Для попередження поширення небажаної або недостовірної інформації Головне управління у справах друку при МВС 13 травня 1900 р. за №3512 видало циркуляр, яким цензурним комітетам та окремим цензорам з внутрішньої цензури заборонялось допускати до друку матеріал про хворобу, схожу на чуму, що з'явилася в Кутаїській губернії, поки такі урядові новини не з'являться в "Правительственном вестнике" [31, арк. 51]. Статті щодо появи чумних захворювань або поширення епідемії друкувались з попереднього схвалення у медичному департаменті МВС [31, арк. 61]. 13 січня 1901 р. ще раз було циркулярно наголошено, що цензорам періодичних видань забороняється допускати до друку відомості та чутки, які мають відношення до гострозаразливих хвороб [33, арк. 98]. Звісно, на практиці все було інакше. Заборони друку зовсім не означали, що населення перебувало в інформаційній ізоляції. Інформаційний матеріал черпався із альтернативних джерел – чуток, які циркулювали через випадкових перехожих, пасажирів потягів, волоцюг, які переносили їх у повсякдення пересічних обивателів. Тоді різні припущення або здогадки, сказані пошепки, перетворювались на істину, яка не підлягала спростуванню. У листі до газети "Село" кореспондент відзначав, що попри те, що холери в їхній місцевості (с. Степок Таращанського повіту Київської губернії) не було, все ж балачки про чуму та холеру поширювались в основному листами від заробітчан і приїжджими перехожими. Активно діяли думки історія про "живу холеру", яка буцімто ходила вечорами по хатах в образі чоловіка доти, поки одна селянка не зарубала заразу: "Багато людей отсिम безглуздим вигадкам не йме віри, але є й такі, що кажуть: "Може бути" [5, с. 15]. У Літинському повіті Подільської губернії холеру уявляли в образі простоволосої жінки, яка блукає селами й містами в одній сорочці. Вона постійно плаче, і там, де почують її виття, неминуче починається мор [2, с. 217].

Висока смертність під час епідемії свідчила про труднощі боротьби з хворобами. Часто вона була пов'язана з недовірою населення до медичного персоналу. У холерний час, коли при масовій смертності народом оволодівав панічний страх, натовп міг розносити лікарні й звинувачувати в усьому лікарів [35, арк. 75]. Іноді появу хвороби пов'язували не з відсутністю гігієни, медичного обслуговування, ліків, а з недоїданням. Так, у березні 1909 р. в с. Женишківці Летичівського повіту Подільської губернії буцімто з'явилась епідемія черевного тифу. Станом на 8 серпня 110 осіб захворіло, з них 88 осіб одужали, 18 померли, 4 продовжували хворіти [40, арк. 2]. Паніка посилювалась через опубліковану замітку в газеті "Киевская мысль", де кореспондент відзначав, що останні два роки були неврожайними,

і робив висновок, що тиф має зв'язок з недоїданням. Насправді ця причина була безсовісною вигадкою, адже на тиф хворіла в основному заможна частина села, яка, крім запасів хліба, володіла грошовими заощадженнями. Хвороба посилилась при появі перших овочів та фруктів, які населення попри їх незрілість вживали, вважаючи корисними, вітамінними [40, арк. 3]. Відтак причиною була радше безграмотність, а не голодування.

Бувало, що пов'язували появу холери з бажанням лікарів більше грошей заробити на людській біді [30, арк. 96]. Такий випадок мав місце у Ніжинському повіті Чернігівської губернії, де населення скаржилося, що під час дезінфекції лікарі спляють надто багато речей. І хоча земство відшкодовувало вартість спалених статків, все одно ніхто з селян не йняв їм віри [30, арк. 97].

У слободі Герасимівці Полтавської губернії в серпні 1910 р. селяни відмовились виконувати антиепідеміологічні заходи, викликані епідемією в сусідній слободі Уразовій. Жителі підозріло придивлялися до лікарів та фельдшерів, які були відряджені для боротьби з епідемією, чинили опір дезінфекції, не хотіли показувати хворих. Слободою ширилися чутки, що прибулі лікарі самі розносять холеру, розкидаючи порошки вулицями. Союзником лікарів вважали місцевого священика, який нібито давав отруту разом із причастям, через що більшість селян відмовлялись причащатися в Успенський піст. Для боротьби з хворобою був побудований холерний барак при амбулаторії земської лікарні. Однак із його використанням теж виникли труднощі, пов'язані з балачками про те, що із бараку "виходу нема", адже хворих там кидають у яму, заливають якоюсь рідиною і засипають вапном. Поширенню таких балачок сприяло те, що у сусідній слободі Кукуївці всі поміщені у барак хворі й справді померли. Але це пояснюється тим, що туди привозили хворих у такому стані, коли на одужання надії не було. Суперечок додало розпорядження, згідно з яким хоронити померлих можна було тільки після огляду лікарем та за наявності дозволу місцевого пристава (за приховування хворих передбачалась кримінальна відповідальність). Такі заходи викликали обурення у населення, адже в момент від'їзду пристава померлі іноді залишались без погребіння по декілька днів. Унаслідок таких заходів та незадоволення барак було спалено селянами [25, арк. 232].

У 1892 р. відбулись заворушення селян в с.Кононча, Хмільна, Пекарі, Михайлівка Черкаського повіту Київської губернії, пов'язані з протихолерними заходами, що проводились місцевою владою з метою попередження епідемії. Від селян вимагали обрати на сільських сходах так званих санітарних попечителів по одному на кожні 20 дворів та виділити приміщення для можливих холерних хворих. Оскільки ці заходи проводились виключно за рахунок селян, то останні розглядали це як чергову вигадку чиновників для наживи. Незважаючи на те, що випадки хвороби таки були у повіті, серед селян циркулювали чутки, "що ніякої холери немає, що цар звелів знову панам наділити селян землею, тому, щоб менше віддавати землі, пани видумали холеру і сплюють людей всякими ліками". Часто заявляли: "Не треба нам ні лікарів, ні фельдшерів, ні лікарень, ні санітарів. Якщо хто наважиться сюди приїхати, то ми візьмемо списи і не пустимо їх" [18, с. 372].

28 червня 1912 р. селянин Черкаської волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії Іван Грянников, з'явившись до холерного бараку на Павловській копальні, вчинив там буйство. Він підмовляв робітників до вчинення безладів, висловлював недовіру медичному персоналу і погрозами загрозою примусив фельдшера пити ліки [34, арк. 23].

Бувало, що непорозуміння та панічні настрої щодо поширення епідемій та епізоотій виникали через перебільшення інформації у періодичних виданнях. Так, у с.Саливонках Київської губернії в одного господаря спочатку здохла телиця, а потім і корова. Найімовірнішою причиною загибелі худоби були шлункові кольки (хвороба незаразна) [38, арк. 13]. Однак у №27 журналу "Газета" кореспондент подав свою, неперевірену версію подій: "Ходять чутки, що в сусідньому селі Саливонках вже розпочався падіж худоби... Виникає припущення, що хвороба заразлива" [38, арк. 21].

У Володимир-Волинському повіті селяни Шацької волості відмовилися виконувати розпорядження щодо перенесення падлових цвинтарів для уникнення епідеміологічних хвороб свійських тварин через думки про те, що це, навпаки, ще дужче призведе до падіжу худоби [29, арк. 515].

Стан постійної тривожності, неспокою, заворушень викликав страху навколо потойбічного й складав специфіку "внутрішнього світу" українського селянства посткріпосницької доби. Селяни недовірливо ставилися до медичних послуг, все те, чого вони пояснити не могли, посилювало їхнє почуття беззахисності.

Зі страхами ставилося населення до небесних явищ. Так, комети, затемнення сонця вважалися передвісниками бід, війни, голоду, спонуканням людей до покаяння. У Канівському повіті з приводу появи комети говорили: "Як тільки явиться на небі мітла, то вже буде війна!" У Вінницькому її називали "віхою" й вважали передвісницею великих бід: якщо червона – бути війні, якщо біла – до великої смертності [21, с. 18]. Після того як 20 січня 1910 р. над м.Зіньковом пролітала комета, що була схожа на "чумацький шлях", люди активно обговорювали цю подію й ділилися своїми враженнями на кшталт: "Добре, що хвостом не зачепила...", а то б камінням як сипонуло..., то хіба що в погребі схватися". Другий гурт говорив, що ніякої комети не було, просто в лісі хтось вогнище розвів, от слід й залишився [10, с. 3].

Також обережно ставилося населення до сонячних затемнень, які у народі часто називали "мінами". Дописувач газети "Село" відзначав: "Хоча міна сонця відбувається з покон віку і щороку, а все

ж таки завжди багато суму наганяє явище в душі простих темних людей. Не розуміють люди від чого се повстає і вигадують усякі страшні, далекі від правди байки; кажуть, що се починається страшний суд, що се кара Божа, що сонце вже ніколи не виясниться" [16, с. 11].

У модернізаційні процеси втягувалося консервативне населення з міфологічним сприйняттям дійсності, з наївною вірою в Бога, безпосередньо релігійні переживання якого співіснували у свідомості з вірою в чаклунів та знахарів, в чарівну силу замовлянь, прикмети, намовляння і різні чари. Психіка народу була наповнена масою дрібниць побуту та сільськогосподарського повсякдення, що неодмінно регламентувалося забобонними приписами [22, с. 137]. Релігійність відтак була поверхневою, мала лише обрядовий, утилітарний характер, богословні основи віровчення мало усвідомлювалися селянством. Тому спостерігається внутрішній синтез християнства та язичництва [15, с. 55]. Одночасне сповідування цих культів визначає двоїстість української релігійності [13, с. 109]. Для простого люду початку ХХ ст. була характерна підміна віри суровим дотриманням обрядів, від яких очікували практичних результатів – врожаю та здоров'я [14, с. 301].

Випадки, що були пов'язані з явищами, які селяни пояснити не могли, сприймалися як передвісники Божої волі й відігравали ключову роль у формуванні колективних страхів. Інформація про найгірші очікування: війну, голод, епідемії, епізоотії – передавалась за допомогою усної комунікації, в основному чутками. Наявність розмов панічного апокаліптичного характеру пояснюється, насамперед, низьким рівнем освіченості сільської людності, відсутністю поінформованості та зацікавлення поширюваними відомостями. Роль таких звісток зростала, коли в окрузі траплялось щось незвичне, сенсаційне. Залежно від конкретної життєвої проблеми селяни зверталися до зовнішніх атрибутів релігії: ікон, обрядів, церемоній, до яких ставилися шанобливо й вважали своїми помічниками. Наявність образів у храмі – обов'язкова умова істинної релігійності, в них звикли бачити не тільки зображення Всевишнього і святих, а й саму їхню сутність. Тому з надзвичайною уважністю та цікавістю ставилися селяни до різного роду перетворень, що були пов'язані з іконами. Надприродні явища, що траплялися з ними (мироточення, сльозоточення, оновлення) були непоодинокими, пояснити їх священники не могли, а відтак для більшості населення вони залишалися незбагненими. Інформація про такі неяснені чудесні перетворення поширювалася швидко, адже вона вважалася попередженням від Бога чи то про покращення життя, або ж навпаки. Цьому сприяла відсутність будь-яких пояснень, постійні очікування старшого суду й кінця світу. Навіть попри доведення відсутності чудесної дії паломництво до таких місць не припинялося.

Так, у травні 1898 р. в с.Кожанки Васильківського повіту Київської губернії поширювалися чутки, що в будинку Вавила Ніколаєнка оновилась ікона під час божественної літургії у церкві [28, арк. 9]. Інформацію розніс коловоротник, який зупиняв перехожих і розповідав про це диво. Після проведеного розслідування чудесності оновлення ікони святителя Митрофана Воронежського чудотворця довести не вдалося [28, арк. 11]. Так само, як і у випадку у липні 1899 р., коли селянка с.Старивичів Радомишльського повіту Київської губернії Євдокія Опанасенко розповіла односельчанам, що стара ікона Божої Матері дивом оновилася: "Образ Божьей Матери как бы просиявший". Священик при розгляді нічого чудесного в ній не побачив і перерахував селянам приклади справжніх див, які траплялися в історії. Попри це вони все ж попросили перенести ікону до церкви [36, арк. 123]. Під час ретельного огляду виявили, що частина ризи на іконі світліша й найімовірніше почищена власноруч. На допиті ж селянка розповіла, що думка про оновлення виникла у неї під впливом побаченого сну [36, арк. 124].

Аналогічні факти були зафіксовані 21 листопада 1903 р. в с.Моячина Бердичівського повіту Київської губернії. У будинку селянина Семена Марчука ікона Митрофана Воронежського з потемнілої стала чиста та світла. За словами селян, це диво відбулося для напоумлення невірних та укріплення більшої віри у православних [26, арк. 7]. В 1905 р. у с.Станіславчик Таращанського повіту Київської губернії селянин Кирило Даниленко та його дружина Якилина заявили, що придбана ними 8 років тому ікона Троєручної Божої Матері 2 серпня почала оновлюватися: від неї поширювалися світлі промені і пил сам собою зник. Невдовзі про це явище поширилась інформація серед місцевих селян, які почали сходитися до ікони [39, арк. 1]. В усіх перерахованих випадках біля ікон клали свічки та мисочки для збору грошей і вимагали перенести образи до місцевих церков попри відсутність доведення чудесної дії.

У 1906 р. був зафіксований випадок сльозоточення ікони. Так, жителька м.Вороніж Чернігівської губернії розповіла, що в неї ікона плаче. Селянин Семен Осьмачка обтер рушником ікону – вона й перестала плакати, на що власниця відповіла: "Це зробив грішний чоловік й ікона образилась" [6, с. 4]. Після перенесення ікони до храму було з'ясовано, що селянка навмисно намастила її олією. Здебільшого селяни до таких явищ підходили з вірою, що Господь Бог звернув на них увагу і наказує більше молитися й серйозно ставитися до життя. У своєму рапорті Київський повітовий староста відзначав: "Оглянув всі ікони, якихось сторонніх засобів до оновлення цих ікон не застосовувалося і відбулося воно скоріш за все із-за звичайних причин, тому варто до цих подій ставитися відповідально" [32, арк. 122].

Свідчення глибокої побожності українського селянства та сильне почуття всюдисущого Бога простежуємо у випадку Божого видіння. В 1904 р. у м.Трахтемирові Канівського повіту поширювалися

чутки, що в криниці, яка знаходилась у лісі графині Ігнат'євої, явився образ Покрови Божої Матері [27, арк. 1]. Інші у тому колодязі бачили Спасителя у терновому вінку. Більшість нічого не бачила, тому й дійшли селяни висновку, що бачать лише "достойні". Місцевий священик теж опускався в середину криниці, проте нічого незвичайного не знайшов. При розслідуванні було виявлено, що вдень при сонячному світлі у воді відображається чотирикутник від криничних блоків, а солом'яний дах навісу відбиває подобу сяяння [27, арк. 4]. Тому фантазія та уява домальовували в ту раму образ, який кому уявлявся. Щоб припинити розголос про ці дива, вирішили розібрати навіс і забрати блоки. Однак прибуття священика до колодязя ще дужче посилювало увагу до чудесної місцини. Прийшли почали кидати монети у воду, речові дари приносили, при колодязі утиральники з'явилися [27, арк. 6]. Впродовж п'яти місяців селяни активно відвідували це місце. Потім вирішено було забити дошками криницю, хоча й пропонували її повністю знищити, однак влітку це було місце водопою худоби [27, арк. 9].

У с.В'язівці у селянки Степанюкової оновились ікона св. Миколая, що спричинило паломництво й щоденні пожертвування полотном, хустками, грішми, що становило щоденно тільки грошима 50 крб. Цими пожертвуваннями для "чудотворної ікони" селяни розпоряджались самостійно. Усі намагання місцевого священика та станового урядника вилучити ікону закінчились невдачею, селяни міркували, що відтепер грішми будуть розпоряджатися не вони, а церква [18, с. 28]. Після огляду експертом-іконописцем Леневим оновлений образ виявився лише змитим або відреставрованим місцевим іконописцем Марчуком [18, с. 29].

Початок ХХ ст. виявив ряд суперечностей у житті села Наддніпрянської України, серед яких: консервація його патріархальної основи поряд із породженими капіталізмом новими формами поведінки; обрядова релігійність та обмежена грамотність зіткнулися з питаннями нового часу, відповіді на які селяни дати не могли.

Література

1. Анфимов А. М. Царствование императора Николая II в цифрах и фактах / А. М. Анфимов // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 58–76. – 233 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.
3. Визе Ш. Слухи и насилые: холерные бунты в Саратове в 1892 г. / Ш. Визе // Слухи в России XIX–XX веков. Неформальная коммуникация и "крутые повороты" российской истории : сб. ст. / редкол. : И. В. Нарский и др. – Челябинск : Каменный пояс, 2011. – 368 с. – С. 300–320.
4. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): новые подсчеты и оценки / П. Грегори ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
5. Дописи // Село. – 1910. – № 40, 7 жовтня. – 16 с. – С. 15.
6. Дописи // Рада. – 1906. – № 26. – 4 с. – С. 4.
7. Ирошников М. П. Россия в XX веке: народ, власть, войны, революции, общество : учебная книга / М. П. Ирошников, А. З. Ваксер. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 608 с.
8. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев : Издательство Саратовского университета, 1990. – 146 с.
9. Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. / Г. Коваленко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 141–149.
10. Комета // Рада. – № 19, 24 января. – 1910. – 4 с. – С. 3.
11. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
12. Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг. История и методика изучения источников / Б. Г. Литвак. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
13. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. – 480 с.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. – 2003. – 548 с.
15. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : ТОВ "Інновація", 2007. – 455 с.
16. Міна (затемненне) сонця та місяця // Село. – 1910. – № 36, 9 вересня. – С. 11–12.
17. Первая революция в России. Взгляд через столетие. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
18. Пойда Д. 3 історії боротьби українського селянства проти духовенства в дореволюційний час / Д. Пойда. – Дніпропетровськ : Дніпропетровське обласне видавництво, 1958. – 32 с.
19. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.
20. Романівський О. Про газетні оповістки та чи можна всім їм вірити / О. Романівський // Засів. – 1911. – № 41, 16 грудня. – 633–648 с. – С. 643–644.
21. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб. : Типография В. Безобразова и Комп., 1872.

Т. 1. – 1872. – 467 с.

22. Хохановский И. Народное мировоззрение в религиозно-моральном и социальном отношениях / И. Хохановский // Руководство для сельских пастырей. – 1912. – № 36. – 326 с. – С. 132–144.

23. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. / Т. Шанин ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 1997. – 560 с.

24. Шарко Е. Из области суеверий малоруссов Черниговской губ. (Народная медицина и представления о загробной жизни) / Е. Шарко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 1. – С. 168–175.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1072, оп. 3, спр. 1575. – август 1910 р. – 360 арк.

26. Там само, ф. 127, оп. 1005, спр. 15. – 09.02.1904 р., 8 арк.

27. Там само, ф. 127, оп. 1006, спр. 58. – 1905 р., 10 арк.

28. Там само, ф. 127, оп. 699, спр. 951. – 1898 р., 12 арк.

29. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1216. – 27.03–11.07.1909 р., 661 арк.

30. Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1178. – 15.01.1910–05.01.1911 р., 322 арк.

31. Там само, ф. 1680, оп. 1, спр. 45. – 04.01.1900–16.12.1900 р., 165 арк.

32. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 3194. – 30.12.1913–28.12.1914 р., 325 арк.

33. Там само, ф. 294, оп. 1, спр. 358. – 12.01.1900–23.12.1903 р., 235 арк.

34. Там само, ф. 313, оп. 2, спр. 2660. – 16.03–15.07.12 р., 121 арк.

35. Там само, ф. 335, оп. 1, спр. 3. – 03.08.1905–28.09.1905 р., 231 арк.

36. Там само, ф. 442, оп. 629, спр. 2. – 12.02.1899–12.02.1900 р., 309 арк.

37. Там само, ф. 442, оп. 636, спр. 391. – 23.08.1906–10.11.1906 р., 111 арк.

38. Там само, ф. 442, оп. 662, спр. 114. – 12.03.1909–14.12.1909 р., 48 арк.

39. Там само, ф. 442, оп. 704, спр. 257. – 30.09.1905–06.10.1905 р., 1 арк.

Там само, ф. 442, оп. 708, спр. 356. – 01.08.1909–14.08.1909 р., 3 арк.